

УДК 159.9

Кіраль Агнета[°]

психолог-консультант, м. Мішкольц, Угорщина

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДЛІТКІВ ЯК ПЕРЕДУМОВА СХИЛЬНОСТІ ДО ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

У статті зроблено огляд понять „делінквентна”, „злочинна” та „протиправна” поведінка. Проаналізовано специфіку зазначених видів поведінки у підлітків та її зв'язок з їх віковими психологічними особливостями. Джерел – 5.

Ключові слова: підліток, вікові психологічні особливості, делінквентна поведінка, злочинна поведінка, протиправна поведінка

В статье сделан обзор понятий "делинквентной", "преступная" и "противоправное" поведение. Проанализирована специфика указанных видов поведения у подростков и ее связь с их возрастными психологическими особенностями. Источников - 5.

Ключевые слова: подросток, возрастные психологические особенности, делинквентное поведение, преступное поведение, противоправное поведение

This paper reviews the concepts of "delinquent", "criminal" and "illegal" behavior. Specificity of these behaviors in adolescents and its relationship to their age psychological characteristics has been analyzed. Sources – 5.

Keywords: adolescent, age psychological characteristics, delinquent behavior, criminal behavior, illegal behavior

Актуальність дослідження. За даними різних наукових та публіцистичних джерел, у динаміці злочинності у світі в останні десятиліття відбувається зростання злочинності і зростання коефіцієнта підліткової злочинності (частки кримінальних підлітків у загальній підлітковій популяції), зниження вікової межі залучення підлітків до злочинного способу життя.

Щорічно в Україні неповнолітніми та за їх участю здійснюється більше 40 000 злочинів, що складає 8,8% від загальної кількості злочинів, зареєстрованих у державі в цілому. Серед цих злочинів: вбивства, важкі тілесні ушкодження, розбійні напади, пограбування, крадіжки. Основні риси злочинності неповнолітніх: дитяча жорстокість, крадіжки, пограбування, розбійні напади, вимагання; залежність (наркоманія, п'янство, проституція, тютюнопаління і т ін) [3, с. 3–12].

Аналіз особливостей злочинної, правопорушної поведінки підлітків (яскраво виражений груповий характер, тісний зв'язок кримінальних проявів з модою тощо) свідчить про її зумовленість певними віковими психологічними особливостями.

Мета статті – показати роль вікових психологічних особливостей підлітків у формуванні їх делінквентної поведінки.

Говорячи про поведінку підлітків, що порушує норми права, науковці вживають поняття „делінквентна”, „злочинна” та „протиправна” поведінка.

Так, О. Кочемировська та А. Гришко, говорячи про антисоціальну (девіантну) поведінку неповнолітніх, виокремлюють такі її види: а) позитивна (наприклад, творча обдарованість), б) негативна: аморальна (вчинки суперечать нормам моралі), протиправна, або делінквентна (вчинки суперечать нормам

права, окрім кримінального), злочинна, або кримінальна (дії людини переступають норми кримінального законодавства).[5, с. 13]

За Т. Герасимівим, протиправна поведінка – така поведінка, що суперечить усталеним у конкретному суспільстві юридичним нормам і передбачає певну міру покарання – адміністративну або кримінальну відповідальність [2, с. 367]. Злочин – соціальне явище, що характеризується антисуспільною спрямованістю і спричиняє руйнацію створюваних людьми умов життєдіяльності [2, с. 371].

Явища, позначувані вище названими поняттями, схожі у тому, що вони виражають антисуспільну спрямованість особистості, негативним чином впливають як на розвиток самої особистості, так і на розвиток суспільства і потребують їх усунення та профілактики.

Дослідники, практики звертають увагу на специфіку делінквентної, злочинної поведінки підлітків.

Так, К. Ігошев, здійснюючи соціально-психологічний аналіз особистості неповнолітніх правопорушників[4, с. 13–18], зазначає, що злочинність неповнолітніх є однією із самостійних сторін такого складного явища, як загальна злочинність. Ця відносна самостійність проявляється у:

- а) своєрідності деяких причин злочинності,
- б) специфічній характеристиці динаміки злочинності неповнолітніх,
- в) особливостях особистісного аспекту, що зумовлені, насамперед своєрідністю прояву і розвитку деяких вікових рис, а також специфікою взаємодії особистості, яка формується, з оточуючим середовищем.

О. Столяренко звертає увагу на такі характеристики злочинності неповнолітніх:

- а) носить яскраво виражений груповий характер, у чому проявляється така вікова їх особливість, як прагнення до емансипації від впливу дорослих, наслідок реакції групування з ровесниками, схильності до соціального ризику, отримання морального, психологічного, фізичного і матеріального захисту в групі від домагань оточуючих. У групі підліток отримує можливість реалізувати свої стремління до самоствердження, компенсувати недоліки, що відчуються ним в офіційній сфері стосунків. Підлітки об'єднуються у кримінальні групи на основі спільних кримінальних інтересів під впливом кримінального лідера, який задає такій групі програму кримінальної діяльності. Однак підліткові кримінальні групи виникають і стихійно, шляхом переростання із законослухняної чи девіантної групи. Перший тип груп частіше за все стає філіалами організованої злочинності. У цих групах як групоутворюючий чинник спочатку виступає вживання алкоголю, токсичних речовин, а потім і наркотиків. Після здійснення першого злочину роль групоутворюючого чинника починає відігравати кримінальна діяльність;

- б) психологія підліткової злочинності проявляється у тісному зв'язку кримінальних проявів з модою, на якій вона і паразитує. Мода буває пов'язаною з вибором матеріальних об'єктів кримінального посягання (грошей, автомашин, комп'ютерів і т. д.), способу життя (занять спортом, сексом, захоплення порнографією, способу проведення відпочинку і т. д.), способів здійснення злочинів, проявів особливої жорстокості до жертви, виникнення нових видів злочинного промислу (торгівлі „живим товаром”, наркобізнесу, торгівлі зброєю, рекету, захоплення заручників, телефонного тероризму і т. ін.). У підліткових групах, що входять до складу організованої злочинності, проявляється і мода на

здоровий спосіб життя, заборона вживання наркотиків і токсичних речовин, заняття престижними видами спорту тенісом, плаванням і т. д.);

в) психологія підліткової злочинності багато в чому залежить від регіональних і національних особливостей груп, що формуються. З виходом підліткової злочинності на міжнародну арену вона усе більше набуває інтернаціонального характеру;

г) життя і злочинна діяльність підліткових кримінальних спільнот регулюється законами кримінального світу і кримінальними традиціями. Для втягування підлітків у кримінальну діяльність кримінальними групами використовується широкий набір психологічних засобів: надумане покровительство і захист від посягань інших груп, розпалювання прагнення до наживи, нижчих почуттів і потреб, втягування в азартні ігри, психологічний і фізичний примус, шантаж, спекуляція на почуттях товариськості, дружби, честі і злодійської честі, насміхання, спекуляція на почуттях сміливості, героїзму і т. д. За появи у кримінальних групах зброї істотних змін набуває групова психологія: зростає почуття впевненості групи, підвищується її агресивність, від демонстрації своєї сили і наявної зброї група відразу переходить до її практичного застосування, чим пояснюється підвищена небезпека озброєних підліткових кримінальних груп. У групових сексуальних злочинах мотивація статевої потреби відходить на другий план, особливого значення набуває віковий мотив самоствердження, демонстрації своїх чоловічих можливостей, психічне зараження, наслідування більш досвідчених у сексуальному плані членів групи. На психологію підліткової злочинності усе більший вплив виявляє підліткова проституція і заняття підлітків сутенерством. Значну частку серед неповнолітніх складають особи з психічними аномаліями, із затримкою психічного розвитку. [6, с. 119–120]

Т. Вісковатова (вслід за Г. Мінковським) виділяє такі типи делінквентності і деморалізації неповнолітнього:

- послідовно-криміногенний тип (злочин впливає із звичного стилю життя, зумовлений його специфічними поглядами, установками, орієнтаціями; такі підлітки самі формують злочинний досвід, досвід спілкування із судово-слідчими органами);

- ситуативно-криміногенний тип (злочин значною мірою зумовлений несприятливою ситуацією; підлітки такого типу, як правило, не усвідомлюють ситуації злочину, не є її ініціаторами, а здійснюють під впливом групи чи у стані алкогольного сп'яніння);

- ситуативний тип (характеризується незначною вираженістю негативної поведінки, злочин здійснюється під вирішальним впливом ситуації, що виникла не з вини підлітка). [1, с. 39]

Аналіз специфіки делінквентної, злочинної поведінки підлітків, її типів свідчить про доцільність врахування тих вікових особливостей, що визначають стиль життя підлітка, піддатливість впливу групи чи ситуації.

Такими віковими особливостями є:

- 1) фізіологічні, насамперед, організація нервової системи неповнолітнього, що виявляє істотний вплив на психологічні риси, їх прямих у суспільно небезпечному діянні. Нервова система неповнолітнього перебуває у стадії формування, що зумовлює непостійність у виробленні гальмівних реакцій,

послабленість контролю кори великих півкуль головного мозку над підкіркою, не у повній мірі розвинуту усвідомленість значущості словесних подразників, що, зрозуміло, впливає на поведінку.

Так, непостійність процесу вироблення гальмівних реакцій впливає на мотиваційний бік діяльності, на специфіку умислу та спосіб здійснення діяння. Неповнолітній здатний здійснити протиправне діяння, не задумуючись про його наслідки, під впливом потягу до певного предмету, що виникає раптово і швидко проходить. Процес формування анти суспільної спрямованості виникає у нього швидше, ніж у дорослого, і характеризується, як правило, нестійкістю та яскраво вираженою активністю.

Підвищена емоційність неповнолітнього, переважання збудження над гальмуванням відіграють дуже важливу роль у формуванні та реалізації протиправного умислу. Вирішальний вплив на характер цього умислу виявляють безпосередні переживання. Це, зокрема, проявляється в тому, що бурхливий прояв почуттів досить часто приводить до раптового виникнення протиправного умислу і його невідкладної реалізації нерідко наївним та необдуманим способом.

Особливості організації нервової системи впливають на форму прояву і функціонування тих чи інших рис, а зміст їх визначається соціальними чинниками.

2) фізичні: удосконалення мускульного апарату, розвиток кісткової системи впливають на формування у неповнолітнього усвідомлення своєї сили, почуття гордості нею, прагнення похвалитись, продемонструвати цю силу, що часом виливається у форму протиправних діянь;

3) гостра сприйнятливості і вразливості неповнолітнього, не сформованість, поверхневості самосвідомості і самооцінки зумовлюють його особливу піддатливість впливу безпосередніх умов. Невироблена ще здатність досить критично, вибірково оцінювати інформацію, що надходить, призводить до того, що різні, часом суперечливі, іноді випадкові обставини накладають глибокий відбиток на психологічні риси його особистості.

За несформованості моральних переконань та ідеалів сприйняті неповнолітнім антисуспільні явища можуть істотно вплинути на духовний світ особистості, чужі для суспільства погляди та переконання можуть закріпитися і стати стійкими рисами характеру. Це означає, що виникає реальна можливість здійснення ним протиправного діяння;

4) у віці 14–17 років ставлення неповнолітніх до оточуючого середовища характеризується такими особливостями: яскраво виражене прагнення пізнати оточуючу дійсність, висока активність особистості, формування власних оцінок тих чи інших компонентів середовища. У цьому віці відбуваються істотні, нерідко докорінні зміни звичних наївно-дитячих поглядів та уявлень;

5) у 14–17 років перебудовується мислення, уявлення та погляди, властиві дитячому віку, змінюються більш зрілими, самостійними судженнями, новими оцінками оточуючих людей та умов; посилюється прагнення до самоствердження, до самостійної діяльності. Цьому процесу властиві суперечності, що виражаються у неспівпадінні між старими і новими судженнями і оцінками, між остаточно несформованими новими рисами духовного світу і діями, що носять характер дитячих пустощів. Звідси – роздвоєність, суперечність тверджень та висновків, нестійкість поведінки, швидка мінливість спрямованості і т. д. [4, с. 13–18];

О. Кочемировська та А. Гришко виділяють такі основні задачі, які вирішує для себе дитина у підлітковий період:

1) отримання відчуття особистісної тотожності й цілісності (ідентичності) – підліток відповідає на запитання „Хто Я?“, шукає себе. Вирішуючи цю задачу, він перебирає різні форми самовираження, приміряє на себе безліч соціальних ролей. Підліткові необхідно зібрати воєдино всі, що є до цього часу, знання про самого себе, інтегрувати численні образи про себе в особистісну ідентичність, яка являє собою усвідомлення як минулого, так і майбутнього, яке логічно виходить з нього. Підліток формує свою „Я-концепцію“. При цьому сприйняття себе (за Е. Еріксоном) має підтверджуватись досвідом міжособистісного спілкування за допомогою зворотного зв'язку;

2) отримання психосексуальної ідентичності – усвідомлення й самовідчуття себе як представника певної статі. У цей період відбувається становлення сексуальної орієнтації, яку згодом буде вже досить складно змінити. Сюди також входить засвоєння системи диференціації статевих ролей, специфічних статево-рольових установок, прав та обов'язків чоловіків і жінок, системи стереотипів маскулінності й фемінності, тобто уявлень про те, якими є або мають бути чоловіки та жінки;

3) професійне самовизначення, коли підліток відповідає на питання „Ким я хочу бути?“, „Що мене приваблює?“ Це період самостійного й незалежного визначення життєвих цілей і вибір майбутньої професії;

4) розвиток готовності до життєвого самовизначення – підліток відповідає на запитання „Навіщо я?“, філософський рівень ідентичності. У цей період підліток будує стосунки з такими категоріями, як любов, смерть, самотність, знехтування. Формується його світогляд, збагачуються уявлення про власне призначення та сенс життя. Протягом цього періоду опановується досвід покоління; події, пережиті і осмислені в цьому віці, стають головними ціннісними орієнтирами.[1, с. 10–12]

Зазначені вікові особливості підлітків можуть стати основою подальшого формування особистості із соціально прийнятною поведінкою (правомірною) або ж неправомірною, описані вище завдання можуть бути вирішені теж як позитивно, так і негативно.

Так, К. Ігошев, досліджуючи риси особистості неповнолітніх правопорушників, виокремлює такі з них:

- несформованість морального ідеалу, тобто основного і вищого мотиву суспільно корисної діяльності;

- подвійність моралі: одна – для суспільства, інша – для себе;

- індивідуалізм; непов'язаність якостей, що виражають активність особистості (сміливість, хоробрість, наполегливість, мужність, рішучість, сила волі, твердість характеру) з усвідомлюваною метою, їх часте ототожнення із самою метою (тобто, виникає ризик заради ризику, сміливість заради сміливості і т.д.);

- мотиваційні особливості: бездумна рішучість скоїти протиправний акт (задум здійснити протиправне діяння виникає у неповнолітнього, як правило, раптово, у результаті впливу на нього ситуації, що склалась. При цьому важливу роль відіграють випадкові обставини. За відсутності міцних моральних і правових переконань ці обставини виявляють вирішальний вплив на формування

антисуспільної установки, бо у психології неповнолітнього вони знаходять „сприятливе підґрунтя”: підвищена емоційність, загострена вразливість, невміння критично оцінити спонукальний мотив, що виник, прагнення до негайної реалізації задуму), корисливе ставлення до предмету домагання, прагнення будь-якою ціною продемонструвати перед товаришем свою сміливість, хоробрість, рішучість;

- непов'язаність уявлень неповнолітніх правопорушників з такими важливими вольовими якостями, як дисциплінованість, культура поведінки, ввічливість, скромність;

- несформовані погляди на особисті та суспільні цілі;

- внутрішні суперечливі мотиви;

- готовність одночасно до суспільно шкідливих і суспільно корисних вчинків;

- особливості інтересів як мотивів діяльності неповнолітніх правопорушників: нестійкість і розкиданість інтересів (як наслідок неглибокого усвідомлення життєвої значущості об'єкта, на який спрямований інтерес) – набуває форми захоплень, що періодично змінюються; суперечливість інтересів – і суспільно прийнятні інтереси (спорт, кіно, художня література), і антисуспільні (нічого не робити, бродити вулицями, пити, грабувати, хуліганити тощо); викривленість матеріального інтересу (породженого незадоволеними матеріальними потребами, заздрістю і т. д.); висока активність будь-яких інтересів – прагнення як можна швидше задовольнити їх. У будь-якому занятті неповнолітнього, як правило, виражається його найбільш стійкий інтерес;

- сприйняття моральних суспільних критеріїв як зовнішньої, нерідко чужої сили. Часто їх самооцінка базується на безпосередніх емоційних переживаннях („подобається”, „не подобається”, „приємно” тощо), характеризується яскраво вираженим егоїзмом та індивідуалізмом („мені це не вигідно”, „яка від цього користь” тощо). Відсутність стійких внутрішніх критеріїв в оцінці своїх вчинків призводить до того, що неповнолітній, виявляючись під владою своїх безпосередніх, мінливих спонукань, здатний здійснювати найсуперечливіші дії: сьогодні він виступає учасник суспільно корисної справи, завтра – здійснює правопорушення. Він швидко кається у тому чи іншому протиправному вчинку і так само швидко змінює зайняту позитивну позицію;

- нерозвинута самокритичність у неповнолітніх правопорушників „доповнюється” не сформованістю правильної оцінки якостей та поведінки оточуючих їх людей. Тут чітко проглядається вікова психологічна особливість оцінки: неповнолітній судить про вчинки і слова іншої людини, головним чином, в залежності від того, як він оцінює ставлення цієї людини до себе. Тому він часто потрапляє під вплив більш сильних ровесників і дорослих правопорушників, які спочатку підкреслюють свою повагу до його достоїнств, говорять з ним, як з дорослим, виступають у ролі доброго і справедливого покровителя. Такі люди завойовують авторитет у неповнолітнього. В результаті критерієм оцінки вчинків неповнолітнього стають не вимоги моральних та правових норм, а сприймані некритично думки та вчинки цих осіб;

- негативні вольові якості: несаможиттєвість, нерішучість, нестриманість, впертість.[4]

За Т. Вісковатовою, успіх реалізації завдань, з якими стикається підліток, багато в чому залежить від отримання відчуття особистісної ідентичності.

Підлітки, які страждають від розмитості своєї ідентичності, ніколи не переглядають своїх минулих уявлень про себе і про світ, так само як і не приходять до рішення, яке приводить до ширшого погляду на життя. Вони переживають виражене почуття даремності, безцільності, відчувають власну непристосованість, деперсоналізацію, відчуженість і часто йдуть у бік „негативної” ідентичності. У цьому випадку ми стикаємося з появою різних видів делінквентної поведінки. Так, згідно з результатами багатьох вітчизняних досліджень, що стосуються аналізу причин протиправної поведінки підлітків і юнаків, переважна більшість досліджуваних мають незрілий або неадекватно сформований образ-Я, тобто відсутні реальні уявлення про особливості своєї особистості, свої можливості, перспективи. У них спостерігається ілюзорне уявлення про себе, і як наслідок – неадекватна оцінка себе. Протиправна поведінка у даному випадку є своєрідним способом компенсації неадекватної, несформованої Я-концепції правопорушників. Маючи низьку самооцінку, підлітки слідує делінквентним, злочинним моделям поведінки, щоб зменшити відчуття неприйняття самих себе. Коли поведінка підлітків відповідає їх низькому уявленню про себе, відчуття самоприпинення і неприйняття себе зменшується.

Ті ж дослідження демонструють і наявність у юних правопорушників неадекватних моделей статево рольової поведінки, неадекватних уявлень щодо понять „жіночність/мужність”, „Я – жінка / Я – чоловік”, „Я – майбутня мати / Я – майбутній голова родини”.

Дослідники також вказують на відсутність у правопорушників навичок постановки й досягнення життєвих цілей, не сформованість соціальних і професійних ролей. Криза ідентичності у даному випадку стає психосоціальною проблемою.

У ситуації відсутності адекватних уявлень про цілісність й унікальність власного „я” людина перестає диференціювати і в результаті розуміти, де починається і закінчується її особистість, її бажання, відчуття та ін. При цьому девальвуються цінності людини, вони засвоюються, але не привласнюються. Це початок зародження направлених незворотних деконструктивних змін особистості, руйнування і відмирання смислових утворень.[1, с. 10–12]

Висновки: Таким чином, специфіка злочинної, делінквентної поведінки підлітків значною мірою зумовлена їх віковими особливостями, що можуть також стати основою для розвитку правомірної поведінки. Це наводить нас на думку про те, що існує певний набір чи поєднання внутрішніх психологічних характеристик особистості, які здатні спрямовувати її поведінку у соціально прийнятне русло і протистояти її криміналізації. Перевірка висунутого припущення складає суть нашого подальшого дослідження.

Список використаних джерел

1. Висковатова Т. П. Психологические особенности подростков с отклонениями в психическом развитии: учеб.-метод. пособие по юридической психологии / Татьяна Павловна Висковатова. – О.: ПНЦ АПН Украины, 2003. – 59 с.
2. Герасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія / Тарас Зеновійович Герасимів. – Л.: ЛДУВС, 2012. – 419 с.
3. Закон і підліток: матеріали обл. наук.-практ. конф. (Донецьк, 27 жовтня 2000 р) / Ю. Л. Титаренко (гол. ред.). – Донецьк: ДІВС, 2001. – 283 с.

4. Игошев К. Е. Опыт социально-психологического анализа личности несовершеннолетних правонарушителей / Константин Еремеевич Игошев. – М.: Наука, 1967. – 79 с.
4. Кочемировська О. О. Ювенальна юридична психологія: навч. посіб. / О. О. Кочемировська, А. А. Гришко. – Х.: ХАІ, 2010. – Ч.1: Дитина в конфлікті із законом. – 2010. – 36 с.
5. Энциклопедия юридической психологии / [общ. ред. А. М. Столяренко]. – М.: Закон и право: ЮНИТИ, 2003. – 607 с.

Отримано 20.06.2014 р.

УДК 159.95.07

Коваленко А.Б.[°]

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної психології (м.Київ)

СТРАТЕГІАЛЬНИЙ ПІДХІД В ДОСЛІДЖЕННІ ПРОЦЕСУ РОЗУМІННЯ

Використовується стратегіальний підхід для пояснення процесу розуміння творчих задач. Показано, що процес розуміння протікає на різних рівнях, які взаємопов'язані з стратегіями розуміння, будучи відповідно результативною та процесуальною характеристиками процесу. Виділені рівні характеризують динаміку розуміння творчих задач та рівень психічного розвитку суб'єкта.

Ключові слова: *процесс розуміння, творча задача, стратегія, мисленнєва діяльність*

Используется стратегический подход для объяснения процесса понимания творческих задач. Показано, что процесс понимания протекает на разных уровнях, которые взаимосвязаны со стратегиями понимания, будучи соответственно результативной и процессуальной характеристиками процесса. Выделенные уровни характеризуют динамику понимания творческих задач и уровень психического развития субъекта.

Ключевые слова: *процесс понимания, творческая задача, стратегия, мыслительная деятельность*

Strategic approach is used for explaining the process of creative tasks understanding. It is demonstrated that understanding process runs on different levels which interact with understanding strategies being thereafter effective and processional characteristics of the process. The distinguished levels characterize dynamics of creative tasks understanding and a stage of individual mental development.

Keywords: *understanding process, creative task, strategy, thinking activity*

Актуальність проблеми дослідження. Проблемі розуміння належить центральне місце в розв'язанні досить широкого кола питань, пов'язаних із спілкуванням, навчанням, вихованням, пропагандою, науковим пізнанням тощо. Розуміння виявляється не тільки при взаємодії людини з людиною, а й з предметним світом. Ефективність багатьох форм людської діяльності значною мірою зумовлюється тим, наскільки глибоко і повно при цьому здійснюється процес розуміння.

Звідси стає зрозумілою та домінуючою позиція проблеми розуміння у працях із загальної методології науки, в логіко-філософських і лінгвістичних публікаціях,